

4. Εκ νέου περί της διαλεκτικής άρσης του μαρξισμού¹

Βίκτορ Αλεξιέγιεβιτς Βαζιούλιν

Ο σύγχρονος κόσμος οδηγείται όλο και πιο βαθιά σε αδιέξοδο. Οι αντιφάσεις του οξύνονται όλο και πιο πολύ. Αντιφάσεις, οι οποίες απειλούν εν γένει την ύπαρξη της ανθρωπότητας. Επιπλέον, έχουν αποδυναμωθεί και συνεχίζουν να αποδυναμώνονται οι δυνάμεις της αντίστασης. Ζούμε δηλαδή σε μια ενδιάμεση εποχή, σε μια εποχή «μεσοδιαστήματος». Κατ' αναλογία θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η εποχή ομοιάζει με εκείνη που βίωσε η Ευρώπη πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Τότε διένυε η κεφαλαιοκρατία μια περίοδο ειρηνικής ύπαρξης. Δεν έλειπαν κάποιες διενέξεις, Ωστόσο, οι ευρωπαϊκές χώρες δεν πολέμουσαν μεταξύ τους. Περίπου μια τέτοια συγκυρία παρατηρούμε τώρα στον κόσμο.² Είναι αλήθεια, τουλάχιστον με τις δυο ακόλουθες ουσιώδεις διαφορές.

Πρώτον, η κεφαλαιοκρατία εισήλθε στο στάδιο της ένοπλης πάλης των ανεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών, πρωτίστως των ΗΠΑ, με μια σειρά άλλων χωρών του κόσμου, η οποία μπορεί να εξεταστεί ως ενιαία διαδικασία του ένοπλου αγώνα του «χρυσού δισεκατομμυρίου» εναντίον του υπολοίπου πληθυσμού του πλανήτη. Ωστόσο,

1. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Марксизм и современность» [Μαρξισμός και σύγχρονη εποχή], No 1-2 (35-36), 2006, σ. 17-23. Μετάφραση: Τριαντάφυλλος Μείμαρης.

2. Έχει παρέλθει μια δεκαετία και πλέον από το 2006 (έτος δημοσίευσης αυτού του κειμένου). Τότε δεν είχε ξεσπάσει η δομική κρίση του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος (2007-2008). Επιπλέον, ο εν εξελίξει Γ΄ Θερμός Παγκόσμιος Ιμπεριαλιστικός Πόλεμος δεν είχε την κλίμακα και τα χαρακτηριστικά που έχει αποκτήσει σήμερα, όπου μόνο στον πόλεμο της Συρίας εμπλέκονται πάνω από 80 χώρες. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να γίνει αντιληπτή η έννοια και η διάρκεια του «μεσοδιαστήματος» στο οποίο αναφέρεται εδώ ο Β.Α. Βαζιούλιν. – σ.τ.μ.

αυτή η διαδικασία προς το παρόν βρίσκεται στα αρχικά της στάδια και ακόμα δεν απειλεί τα θεμέλια της παγκόσμιας κεφαλαιοκρατίας.

Δεύτερον, τότε υπήρχε ήδη η θεωρία του Κ. Μαρξ, η οποία εξήγούσε αρκετά καλά τις διαδικασίες *εκείνης της εποχής*. Υπήρχε επίσης και ένα κόμμα, το οποίο κατείχε αυτή τη γνώση και μπορούσε να πραγματοποιήσει τις υφιστάμενες εκείνη την εποχή δυνατότητες επαναστατικής αλλαγής της κοινωνίας. Στη σημερινή εποχή δεν υπάρχει ούτε τέτοια θεωρία ούτε και κάποιο κόμμα ικανό για ριζικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Αλλά για να ανακύψουν κόμματα ικανά να πραγματοποιήσουν τις δυνατότητες ριζικής αλλαγής της κοινωνίας, είναι απαραίτητη *πρωτίστως η θεωρία*. Είναι σαφές ότι, εάν δεν υπάρχει θεωρία, δεν μπορεί να υπάρξει και οργάνωση. Δεν μπορεί να υπάρξει ορθή οργάνωση, δεν μπορεί να υπάρξει ορθή τακτική. Δεν μπορεί να υπάρξει, εξυπακούεται, ορθή *στρατηγική* των κομμουνιστικών κομμάτων. *Όλα τα υφιστάμενα προγράμματα των κομμουνιστικών κομμάτων είναι δομημένα στη βάση μιας καλύτερης ή χειρότερης αφομοίωσης της κλασικής ιστορικής μορφής του μαρξισμού*. Ωστόσο, έκτοτε έχει παρέλθει πολύς καιρός, επήλθαν κολοσσιαίες αλλαγές. Ο Ένγκελς έλεγε στην εποχή του ότι ακόμα και με κάθε νέα μεγάλη ανακάλυψη στις *φυσικές επιστήμες* ο μαρξισμός αποκτά νέα μορφή. Μετά τον Μαρξ, τον Ένγκελς και τον Λένιν δεν πραγματοποιήθηκαν μόνο μεγάλες ανακαλύψεις στις *φυσικές επιστήμες*, αλλά έλαβαν χώρα και κολοσσιαίες αλλαγές στην κοινωνία, η σημασία των οποίων για την κατανόηση της ανάπτυξης της ανθρωπότητας δεν συγκρίνεται με τις όποιες, ακόμα και μεγάλες, ανακαλύψεις των *φυσικών επιστημών*. Ιδιαίτερα, και αυτή η «ιδιαιτερότητα» είναι αρκούτσως ουσιώδης, υπήρξε και υπάρχει μέχρι τώρα σε ορισμένες χώρες σοσιαλισμός. Εγώ τον αποκαλώ *πρώιμο* σοσιαλισμό, και ολόκληρη την εποχή κατά την οποία έχουν λάβει χώρα σοσιαλιστικές επαναστάσεις –εποχή των *πρώιμων* σοσιαλιστικών επαναστάσεων.

Παρά το γεγονός ότι υπήρξαν ριζικές αλλαγές, ο μαρξισμός παρέμεινε στο προγενέστερο επίπεδο. Εν τω μεταξύ, ο μαρξισμός απαιτεί μια σειρά θεμελιωδών αλλαγών. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να απορρίψουμε τον μαρξισμό. Δεν υφίσταται δίλημμα του τύπου: είτε δεχόμαστε τα πάντα στον μαρξισμό είτε απορρίπτουμε τα πάντα, επειδή δήθεν ο μαρξισμός είναι μια [παρωχημένη] θεωρία του 19ου αιώνα. Κάθε άλλο. Εφόσον ο μαρξισμός ήταν επιστημονική θεωρία, δεν μπορεί να απορριφθεί πλήρως. Μπορεί μόνο να «αρθεί» [διαλεκτι-

κά]. Δηλαδή, οφείλει να μετασχηματιστεί, λαμβάνοντας υπ' όψιν και κατανοώντας τι εντός του διατήρησε την ισχύ του, τη διατηρεί και θα εξακολουθεί να τη διατηρεί ακόμα επί μακρόν. Υπάρχουν ορισμένες ιδέες του μαρξισμού, η εγγύτερη εξέταση των οποίων καταδεικνύει ότι η σημασία τους θα διατηρηθεί επί αιώνες. Γι' αυτό σήμερα, προκειμένου τα κομμουνιστικά κόμματα να μπορέσουν να δημιουργήσουν πραγματικά σύγχρονα προγράμματα, αντίστοιχα του σύγχρονου επιπέδου ανάπτυξης της ανθρωπότητας, και της χώρας μας ειδικότερα, είναι αναγκαία η ανύψωση του μαρξισμού σε μια νέα βαθμίδα.

Σήμερα λίγοι κατανοούν και συμμερίζονται μια τέτοια στάση [προς τον μαρξισμό]. Πράγματι, σήμερα είναι μάλλον μάταιο να προσδοκά κανείς ότι μπορούν να αντιληφθούν πολλοί αυτή την αναγκαιότητα. Άλλωστε, και ο δρόμος για την κατανόηση των ιδεών του Κ. Μαρξ δεν άνοιξε αμέσως. Συγκεκριμένα, δεν αναγνωρίστηκαν αμέσως, διότι, όπως ορθά έγραφε ο Κ. Μαρξ στον επίλογο στη δεύτερη έκδοση του 1ου τόμου του «Κεφαλαίου»:

Στην έλλογη μορφή της [η διαλεκτική -σ. Β.Α.Β.] αποτελεί αιτία οργής και φρίκης για την αστική τάξη και τους δογματικούς εκπροσώπους της, διότι στη θετική κατανόηση του Υπάρχοντος περιλαμβάνει ταυτόχρονα την κατανόηση της άρνησής του, του αναγκαίου αφανισμού του, διότι συλλαμβάνει κάθε εκπληρωμένη μορφή στη ροή της κίνησης, άρα [τη συλλαμβάνει] και από την εφήμερη πλευρά της, διότι δεν αφήνει τίποτε να της επιβληθεί, διότι είναι, σύμφωνα με την ουσία της, κριτική και επαναστατική.³

Η διαλεκτική είναι επαναστατική, δηλαδή εξετάζει αυτό που υπάρχει ως κάτι που υπόκειται σε ριζική αλλαγή. Στη χώρα μας, όπου η αστική τάξη νίκησε ξανά και θριαμβεύει, απαγορεύει όχι μόνο την ιδέα της δικτατορίας του προλεταριάτου, αλλά ακόμα και την ιδέα της πάλης των τάξεων, μια ιδέα που ανακάλυψαν οι αστοί ιδεολόγοι. Επομένως, ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες, όπου η αστική τάξη υποστηρίζει, ότι υπάρχει ταξική ειρήνη, ότι δεν πρέπει να υποδαυλίζεται η κοινωνική διχόνοια, ότι πρέπει να ξεχάσουμε την αντίφαση μεταξύ πλουσίων και φτωχών, είναι ευνόητο ότι δεν μπορούμε να προσδοκούμε ταχεία και ευρεία διάδοση της [επαναστατικής] θεωρί-

3. Κ. Μαρξ (2016). Το Κεφάλαιο, τόμος πρώτος, σ. 734.

ας που θα είναι αντίστοιχη των σύγχρονων συνθηκών ανάπτυξης της ανθρωπότητας και προσανατολισμένη στη ριζική αλλαγή της κοινωνίας. Μόνο λίγοι άνθρωποι μπορούν να αποτολμήσουν να συμμετάσχουν στην ανάπτυξη και διάδοση τέτοιου είδους θεωρίας. Ωστόσο, αυτό το έργο πρέπει να γίνει. Όχι επειδή αυτό συνιστά το αντικείμενο φιλοδοξιών κάποιου μεμονωμένου ανθρώπου, αλλά επειδή αν δεν αποκαλυφθεί η οδός που συνιστά διέξοδο της ανθρωπότητας από το αδιέξοδο, η ανθρωπότητα θα πεθάνει. Η μοναδική οδός, μέσω της οποίας μπορεί να βρεθεί αυτή η διέξοδος, είναι η δημιουργία της κοινωνικοποιημένης ανθρωπότητας, με άλλα λόγια, η οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Οι δυνατότητες για τη μετάβαση στη νέα μορφή του μαρξισμού εμφανίστηκαν στην ΕΣΣΔ κατά τη δεκαετία 1960-1970, όταν ο σοσιαλισμός στη χώρα μας υποβλήθηκε σε κριτική. Ακριβώς τότε άρχισαν να διογκώνονται οι αντιφάσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας και μαζί μ' αυτές αναβαθμιζόταν –σε σημαντικό βαθμό ως μη συνειδητοποιούμενο– το ενδιαφέρον για τις θεμελιώδεις βάσεις του μαρξισμού. Ήταν μια μικρή περίοδος, από τα τέλη της δεκαετίας 1950-1960 έως τα τέλη της δεκαετίας 1960-1970. Μετά άρχισε βαθμιαία να επικρατεί –πρωταρχικά επίσης όχι καθ' όλα συνειδητοποιούμενη– η στασιτική στάση, η στάση της [αστικής] παλινόρθωσης. Όχι η στάση της ανάπτυξης του μαρξισμού, της ανάπτυξης του σοσιαλισμού, αλλά της παλινόρθωσης της κεφαλαιοκρατίας και των αντιστοίχων αυτής ιδεών. Οι συμπαθούντες αυτή τη στάση ήταν ουκ ολίγοι. Και με την πάροδο του χρόνου αυξάνονταν. Το γιατί συνέβη αυτό είναι ένα ιδιαίτερο θέμα, που απαιτεί ειδική συζήτηση.

Το ζήτημα δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι κάποιοι άνθρωποι, όπως ο Γκορμπατσόφ, οι γραμματείς των Κ.Ε. των κομμουνιστικών κομμάτων των εθνικών δημοκρατιών [που απάρτιζαν την ΕΣΣΔ], ήταν προδότες. Το ζήτημα έγκειται στο γεγονός ότι ο πρώιμος σοσιαλισμός άρχισε να αποκαλύπτει τις *αντικειμενικές* αντιφάσεις του. Αντιφάσεις, οι οποίες έπρεπε να μελετηθούν σοβαρά και επίσης σοβαρά να επιλυθούν. Ωστόσο, δεν μελετήθηκαν και δεν επιλύθηκαν. Και, εν τέλει, όλα ήλθε και τα αποτελεώσε η παλινόρθωση της κεφαλαιοκρατίας. Το κατρακύλισμα από το βουνό είναι πολύ πιο εύκολο από την αναρρίχηση σ' αυτό.

Η σοβιετική φιλοσοφία και σχεδόν όλοι οι τομείς της ανθρωπιστικής γνώσης εκείνη την εποχή είχαν δογματοποιηθεί. Η μόνη διέξο-

δος για τομή που διαφαινόταν ήταν στο πεδίο της μελέτης του «Κεφαλαίου». Μερικοί σοβιετικοί φιλόσοφοι αποφάσισαν να εξετάσουν τις θεμελιώδεις βάσεις του μαρξισμού. Και που βρίσκονται αυτές οι βάσεις; Τα βαθύτερα θεμέλια του μαρξισμού βρίσκονται στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ. Πρωταρχικά το ζήτημα τέθηκε ως εξής: *να κατανοηθεί* η λογική, η μεθοδολογία του «Κεφαλαίου». Όχι να αναπτυχθεί το «Κεφάλαιο», αλλά να *κατανοηθεί* το «Κεφάλαιο». Ένας τόσο ταλαντούχος ερευνητής, όπως ο Έβαλντ Βασίλιεβιτς Ιλιένκοφ (Ильенков), ουσιαστικά κατ' αυτόν τον τρόπο προσέγγιζε [το ζήτημα]. Ο Ιλιένκοφ είναι ο σημαντικότερος ερευνητής, ο οποίος μόλις *άρχισε να προσεγγίζει* το πρόβλημα της θεωρητικής ανάπτυξης του «Κεφαλαίου». Οι υπόλοιποι βρίσκονταν σε απόσταση από αυτό.

Τώρα θα ήθελα να καταστήσω κάπως αντιληπτό το τι χρειάζεται να αλλάξει στα κληροδοτήματα του Κ. Μαρξ. Όποιος ασχολήθηκε ειδικά με τη μαρξιστική φιλοσοφία γνωρίζει την κλασική έκφραση του Κ. Μαρξ στον επίλογο της 2ης έκδοσης του 1ου τόμου του «Κεφαλαίου» περί της μεθόδου του και περί του τι έκανε ο Χέγκελ (Hegel). Εδώ θα αναφερθώ στη σχέση μου προς τις μεγάλες, τις μεγαλοφυείς ανακαλύψεις του Κ. Μαρξ. Κατ' αρχάς, όσον αφορά τη μέθοδο (αν και μπορεί ακόμα και τώρα να μην ήλθε η ώρα για τη συστηματική διατύπωση [αυτού του προβλήματος]). Ο Μαρξ λέει:

Η διαλεκτική μέθοδός μου είναι ως προς το θεμέλιό της όχι απλώς διαφορετική από την εγελιανή, αλλά το ακριβώς αντίθετό της. Για τον Hegel η νοητική διαδικασία, την οποία μάλιστα μετατρέπει σε αυτοτελές υποκείμενο υπό το όνομα της Ιδέας, είναι ο δημιουργός της πραγματικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί μόνο το εξωτερικό φαινόμενό της. Σε εμένα, αντίστροφα, το ιδεατό στοιχείο δεν είναι τίποτε άλλο από το υλικό στοιχείο το οποίο έχει μετατεθεί και μεταφραστεί στο ανθρώπινο μυαλό⁴.

Για τον Χέγκελ η ιδέα είναι ο δημιουργός της πραγματικότητας, ενώ ο Μαρξ αντιστρέφει τα πάντα, σύμφωνα με τη γνωστή μεταφορά, και τα τοποθετεί με τα πόδια κάτω. Αν εμβαθύνουμε σ' αυτή τη σκέψη, ο Μαρξ πραγματικά αναποδογύρισε την εγελιανή μέθοδο. Δημιούργησε την *υλιστική* διαλεκτική μέθοδο. Ήδη από τα χρόνια

4. Στο ίδιο, σ. 733.

εκείνα που άρχισε να ασκεί κριτική στην εγγεληνή φιλοσοφία του δικαίου, παρατήρησε ότι ο Χέγκελ εκκινεί από κάποια εξ υπαρχής δεδομένη ιδέα. Αυτή η ιδέα, εννοούμενη ως εξ υπαρχής δεδομένη, *τίθεται πάνω* σε διάφορες σφαίρες της πραγματικότητας [και τις επικαλύπτει], ενώ οι διάφορες σφαίρες της πραγματικότητας *στριμώνονται* κάτω από αυτή την ιδέα [που τις επικαλύπτει]. Ο Κ. Μαρξ παρατήρησε ως προς αυτό, ότι ο Χέγκελ ενδιαφέρεται για το *έργο της λογικής*, ενώ εκείνο που χρειάζεται είναι η *λογική του έργου*. Δηλαδή είναι αναγκαία μια τέτοια μέθοδος, η οποία επιτρέπει την αποκάλυψη των πραγματικών ιδιότυπων σχέσεων, της πραγματικής ουσίας του αντικειμένου. Ο Χέγκελ, ουσιαστικά, μετέφρασε τις θρησκευτικές ιδέες στη γλώσσα της φιλοσοφίας. Πράγματι, σε αυτή την περίπτωση η υλιστική μέθοδος του Μαρξ είναι ευθέως αντίθετη της ιδεαλιστικής μεθόδου του Χέγκελ. Στην πραγματικότητα, όμως, το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό. Άλλωστε, τι είναι το ευθέως αντίθετο; Τι είναι γενικά η αντίθεση; Αντίθετες πλευρές είναι οι πλευρές, οι οποίες *αποκλείουν* η μια την άλλη και είναι *ενιαίες* εντός αυτού του αλληλοαποκλεισμού τους. Ο υλισμός και ο ιδεαλισμός [είναι κοσμοθεωρίες], η αμοιβαία σχέση μεταξύ των οποίων υφίσταται ακριβώς κατ' αυτόν τον τρόπο: αποκλείουν ο ένας τον άλλο και συνάμα δεν μπορεί να υπάρξει ο υλισμός χωρίς τον ιδεαλισμό. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν υπάρχει ούτε και μπορεί να υπάρξει ο ιδεαλισμός αν δεν υπάρχει ο υλισμός. Αλληλοπροϋποτίθενται και αυτή η ενότητά τους έγκειται ακριβώς στον αλληλοαποκλεισμό τους. Ωστόσο, τέτοιου τύπου σχέση προς τη διαλεκτική του Χέγκελ και προς τον υλισμό σήμερα δεν αρκεί. Χρειάζεται να περάσουμε σε βαθύτερη αντίληψη της αμοιβαίας σχέσης αυτών των κοσμοθεωριών, μια αντίληψη που δεν αρκείται να τις βλέπει ως αντιθέσεις, αλλά και ως αντιφάσεις. Αν εξετάζουμε μια σχέση ως αντίθεση, τότε αυτή η σχέση προβάλλει ακριβώς ως απλή άρνηση της μιας πλευράς της αντίθεσης από την άλλη πλευρά της αντίθεσης. Πράγματι, η μια εκ των αντιθέτων [πλευρών] μόνο αποκλείει την άλλη, ενώ προϋποθέτει την άλλη μόνο ως συνέπεια του *αποκλεισμού* αυτής της άλλης πλευράς. Επομένως, αυτή η ίδια η άλλη πλευρά [ως απλή ετερότητα] μόνο αποκλείεται. Έτσι, φερ' ειπείν, αν υιοθετούμε τη θέση της απλής άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, τότε η θέση μας αυτή έγκειται στο εξής: το μόνο που κάνουμε [με την κεφαλαιοκρατία] είναι να την απορρίπτουμε, να την αποκλείουμε, να την αρνούμαστε και τίποτε άλλο πέραν αυτού.

Από την άποψη της αντίφασης, δεν αρκεί η απλή απόρριψη της κεφαλαιοκρατίας. Είναι αναγκαίος ο [επαναστατικός] μετασχηματισμός της και, εφ' όσον έχουν αποκαλυφθεί τα επιτεύγματά της, η διατήρησή τους σε μετασχηματισμένη μορφή. Από την άποψη της ευθείας [γραμμικής] αντίθεσης, αν είμαστε λογικά συνεπείς, απλώς αρνούμαστε την κεφαλαιοκρατία, γεγονός το οποίο, από μεθοδολογική σκοπιά, εκδηλώνεται στην αντιπαράθεση του *έργου της λογικής* στη *λογική του έργου* ως αλληλοαποκλειόμενων. Εδώ δίνεται έμφαση στην πρώτη άρνηση. Και αυτή η έμφαση εκδηλώνεται στο γεγονός ότι ο Κ. Μαρξ χαρακτηρίζει τη μέθοδό του ως *ευθέως αντίθετη* της μεθόδου του Χέγκελ. Αυτό αποτυπώνεται επίσης και στον τρόπο με τον οποίο ο Κ. Μαρξ χαρακτηρίζει τα επιτεύγματα του Χέγκελ στο πεδίο της λογικής, στο πεδίο της διερεύνησης της διαλεκτικής. Στον ίδιο επίλογο στη δεύτερη έκδοση του 1ου τόμου του «Κεφαλαίου» ο Κ. Μαρξ γράφει: «Η μυστικοποίηση την οποία υφίσταται η διαλεκτική στα χέρια του Hegel δεν αναιρεί διόλου το γεγονός ότι ήταν ο πρώτος που παρουσίασε τις γενικές μορφές κίνησής της με περιεκτικό και συνειδητό τρόπο».⁵ Μυστικοποίηση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιδεαλιστική μέθοδος του Χέγκελ, η οποία είναι το *ευθέως αντίθετο* της υλιστικής μεθόδου του Κ. Μαρξ (περί της οποίας ο Κ. Μαρξ γράφει λίγο πιο πάνω). Κατ' αυτόν τον τρόπο συνάγεται ότι η παρουσίαση των καθολικών θεμελιωδών μορφών της διαλεκτικής δεν εξαρτάται από το αν η μέθοδος είναι ιδεαλιστική ή υλιστική. Η ιδεαλιστική μέθοδος του Χέγκελ εκκινεί από την ιδέα, ως κάτι το πρωταρχικό, αφητηριακό, απολύτως ανεξάρτητο από οτιδήποτε. Και αυτή η ιδέα είναι μια καθολική πρώτη αρχή, εκδηλώνεται στο ειδικό και στο μοναδιαίο, στα συγκεκριμένα πράγματα, στις διαδικασίες, στα φαινόμενα, τα οποία ουσιαστικά χρησιμεύουν μόνο για την ενσάρκωση αυτής [της ιδέας]. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το μοναδιαίο, το ειδικό και το συγκεκριμένο, τα πράγματα, οι διαδικασίες και τα φαινόμενα, από την πλευρά τους, δεν επενεργούν στην εξ υπαρχής δεδομένη καθολική ιδέα. Ή, μιλώντας σε πιο καθαρό, κατηγοριακό πλαίσιο, το εξ υπαρχής δεδομένο καθολικό υποτάσσει απλώς στον εαυτό του το ειδικό και το επιμέρους. Το καθολικό απλώς ενσαρκώνεται σ' αυτά. Ενώ το μοναδιαίο και το επιμέρους δεν μπορούν να μεταβάλλουν το εξ υπαρχής δεδομένο καθολικό. Επομένως, εδώ δεν υφίσταται εσωτερικός δεσμός ούτε του

5. Στο ίδιο, σ. 734.

καθολικού με το μοναδιαίο, ούτε, πολύ περισσότερο, του μοναδιαίου, του επιμέρους, του ξεχωριστού με το καθολικό.

Θα το επαναλάβω άλλη μια φορά. Το καθολικό μόνο εκδηλώνεται [εκφράζεται] στο επιμέρους, στο ξεχωριστό, στο μοναδιαίο, ενώ ουσιωδώς δεν εξαρτάται από το επιμέρους και το μοναδιαίο. Τέτοιου τύπου κατανόηση του καθολικού αφενός, και του ξεχωριστού, του επιμέρους, του μοναδιαίου αφετέρου, χαρακτηρίζει ουσιωδώς την εγγελιανή κατανόηση της διαλεκτικής. Ακριβώς οι καθολικές θεμελιώδεις μορφές της διαλεκτικής σε αυτήν την περίπτωση είναι που προβάλλουν ως ανεξάρτητες από τη λογική του έργου, από την ιδιαιτερότητα των ξεχωριστών, επιμέρους, μοναδιαίων πραγμάτων, διαδικασιών και φαινομένων.

Από την υλιστική σκοπιά, από τη θέση της υλιστικής μεθόδου, δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει εξ υπαρχής καθολικό, ως ανεξάρτητο από τη λογική του έργου, από την ιδιαιτερότητα των επιμέρους, ατομικών, μοναδιαίων φαινομένων, διαδικασιών, πραγμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τις καθολικές θεμελιώδεις μορφές της διαλεκτικής. Διαφορετικά, αναπόφευκτα περνάμε στην ιδεαλιστική αντίληψη της μεθόδου, στην ιδεαλιστική αντίληψη της διαλεκτικής.

Εν τω μεταξύ, στα προαναφερθέντα παραθέματα του Κ. Μαρξ εκδηλώνεται ακριβώς τέτοιου τύπου απόσπασση των καθολικών μορφών της διαλεκτικής από τη λογική του έργου, από την ιδιαιτερότητα των ξεχωριστών, των επιμέρους, των μοναδιαίων φαινομένων, των πραγμάτων.

Γιατί συνέβη αυτό σε ένα τόσο μεγάλο στοχαστή και μεγάλο διαλεκτικό, όπως ο Κ. Μαρξ; Κατά την άποψή μου, αυτό σε καμιά περίπτωση δεν είναι δηλωτικό της ατομικής του ανεπάρκειας. Άλλωστε τα παραπάνω χωρία του Κ. Μαρξ έχουν αναγνωσθεί αν όχι από εκατομμύρια, τουλάχιστον από εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους. Κι όμως, για κάποιο λόγο, κανένας δεν παρατήρησε αυτό που προαναφέρθηκε. Γιατί; Πρωτίστως, η αντιφατικότητα στις απόψεις του Κ. Μαρξ δεν είχε αποκαλυφθεί, διότι δεν είχε γίνει αντιληπτός ούτε ο χαρακτήρας της σύγχρονης εποχής ούτε και η διαφορά του από το χαρακτήρα της σύγχρονης των Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς εποχής.

Όμως σε τι έγκειται αυτή η διαφορά, η οποία επέδρασε στο χαρακτήρα της ερμηνείας από τον Κ. Μαρξ των καθολικών μορφών της διαλεκτικής; Την εποχή των Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς το κύριο καθήκον του κομμουνιστικού κινήματος ήταν η *άρνηση* της κεφαλαί-

οκρατίας. Στην περίπτωση, όμως, που το κομμουνιστικό κίνημα, σε αντιστοιχία με το χαρακτήρα της εποχής, θέτει ως κύριο καθήκον του την *άρνησης της κεφαλαιοκρατίας*, υιοθετεί τη στάση της αντίθεσης στην κεφαλαιοκρατία. Και αυτή η στάση είναι η θέση της απλής άρνησης, κατά την οποία συντελείται η απόρριψη του απορριπτού χωρίς επαρκή αναστοχασμό του, χωρίς τον πλήρη μετασχηματισμό αυτού [μέσω της άρνησης του οποίου αυτοπροσδιορίζεται το κίνημα]. Εδώ η άρνηση προϋποθέτει αναγκαία την ύπαρξη του απορριπτόμενου [αντίποδά της]. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο αθεϊσμός προϋποθέτει την ύπαρξη της θρησκείας. Ενόσω ισχύει αυτό, σημαίνει ότι [η στάση αυτή] υφίσταται σε ένα στάδιο, κατά το οποίο δεν έχει συντελεστεί ο πλήρης μετασχηματισμός της θρησκείας.

Το κύριο περιεχόμενο της εν λόγω εποχής, όπως αυτό εκτιμάται από τις θέσεις των επαναστατικών δυνάμεων, ήταν η *άρνηση* της κεφαλαιοκρατίας. Η νέα κοινωνία δεν υφίστατο. Γι' αυτό οι Μαρξ και Ένγκελς και μετέπειτα ο Λένιν έδιναν έμφαση στην άρνηση και ορθώς έπρατταν. *Όχι στην άρνηση της άρνησης, αλλά στην πρώτη άρνηση*. Τι σημαίνει όμως άρνηση; Αν την εξετάσουμε ως κατηγορία, τότε κάθε άρνηση προϋποθέτει εκείνο το οποίο αρνείται. Π.χ. ο αθεϊσμός προϋποθέτει την ύπαρξη της θρησκείας. Δεν υπάρχει θρησκεία, [συνεπώς] δεν χρειάζεται ο αθεϊσμός. Δεν υπάρχει αθεϊσμός χωρίς θρησκεία. Εκείνη την εποχή ήταν αναπόφευκτη η έμφαση στην άρνηση, έστω και σε μη συνειδητή μορφή, ακόμα και για έναν τέτοιο μεγαλοφυή άνθρωπο, μια πρώτης τάξεως μεγαλοφυΐα, όπως ο Κ. Μαρξ. [Η έμφαση] δεν δινόταν στην αντίφαση με την καθεαυτό σημασία της λέξης, αλλά στην αντίθεση.

Στον Β.Ι. Λένιν αυτό εκδηλώνεται προφανέστερα στα «Φιλοσοφικά τετράδια», όπου η διαλεκτική γίνεται αντιληπτή κατεξοχήν στο επίπεδο της *άρνησης* και όχι στο επίπεδο της *άρνησης της άρνησης*. Αυτό θα μπορούσαμε να το δείξουμε επί του κειμένου.

Ο Κ. Μαρξ, όπως είδαμε, γράφει ότι αυτή η μυστικοποίηση που υπέστη η διαλεκτική στα έργα του Χέγκελ δεν εμπόδισε τον Χέγκελ να παρουσιάσει με τρόπο καθολικό και συνειδητό τις γενικές μορφές της διαλεκτικής. Αυτό σημαίνει ότι η μυστικοποίηση, ο ιδεαλισμός του Χέγκελ, δεν τον εμπόδισαν να κατανοήσει με τρόπο καθολικό και συνειδητό τις γενικές μορφές της διαλεκτικής. Προκύπτει ότι ο ιδεαλισμός δεν έχει καμία σχέση με αυτό: μπορείς να είσαι ιδεαλιστής ή υλιστής, και παρόλα αυτά να παρουσιάζεις «τις γενικές της μορφές

κίνησης [της διαλεκτικής – Β.Β.] με τρόπο καθολικό και συνειδητό». Από εδώ, επομένως, συνάγεται ότι το καθολικό κατανοείται ως αποκομμένο στον ένα ή στον άλλο βαθμό από το μοναδιαίο και το ειδικό. Προκύπτει ότι οι καθολικοί νόμοι της διαλεκτικής ερμηνεύονται εδώ υποσυνείδητα ως αποκομμένοι από τις πραγματικές διαδικασίες. Παρά την προαναφερθείσα κλασική διατύπωση του Μαρξ, παρά την αντιπαράθεση και ακριβώς ως συνέπεια ενός ιδιαίτερου είδους αντιπαράθεσης –ως κατευθείαν αντίθεσης– ο Μαρξ –είναι τρομερό που το λέω– δεν έχει ακόμη ξεπεράσει πλήρως τον εγγελιανό ιδεαλισμό. Και αυτό ήταν αναπόφευκτο, δεδομένης της προσέγγισης της πραγματικότητας κατ' εξοχήν από τη σκοπιά της άρνησης και όχι [απ' τη σκοπιά] της άρνησης της άρνησης. Ο Μαρξ έκανε ένα μεγάλο, ένα τεράστιο βήμα προς τα εμπρός στην αντίληψη της διαλεκτικής, στην αντίληψη της μεθόδου. Αλλά αυτό το βήμα προς τα εμπρός ήταν περιορισμένο από την ιστορική εποχή. Οποιαδήποτε μεγαλοφυΐα δεν μπορεί να υπερβεί πλήρως τα πλαίσια της εποχής της. Η εποχή ούτως ή άλλως, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, ασκεί σε αυτήν επιρροή. Ο άνθρωπος δεν έχει ούτε πάντοτε και ούτε πλήρη επίγνωση αυτού [του γεγονότος] και δεν μπορεί να το συνειδητοποιήσει πλήρως. Πρέπει να προσεγγίζουμε αυτά τα πράγματα υλιστικά.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα χωρία, κατά την άποψη του Κ. Μαρξ, η αντίθεση μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού, δεν έχει σχέση με την κατανόηση των γενικών μορφών της διαλεκτικής. Τουλάχιστον, σε κάποιο βαθμό δεν έχει σχέση.

Σε συνδυασμό με αυτό, θα ήθελα να αναφερθώ στην κατανόηση της διαλεκτικής μεθόδου στη σοβιετική επιστήμη. Στην οικονομική επιστήμη οι επιστήμονες, ούτως ή άλλως, εδράζονταν στη μέθοδο του Μαρξ, ιδιαίτερα στην προσπάθειά τους να δομήσουν ένα σύστημα κατηγοριών της σοσιαλιστικής πολιτικής οικονομίας (μία ομάδα υπό την καθοδήγηση του Ν.Α. Τσαγκόλοφ, Πανεπιστήμιο «Λομονόσοφ» της Μόσχας). Η μέθοδος του Κ. Μαρξ στη σοβιετική φιλοσοφική επιστήμη γινόταν αντιληπτή και παρουσιαζόταν κατά εγγελιανό τρόπο. Βεβαίως, γινόταν λόγος περί υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, περί υλιστικής διαλεκτικής μεθόδου, αλλά που είδατε έστω και μια επιστήμη που να είχε δομηθεί μέσω της συνειδητής εφαρμογής της υλιστικής διαλεκτικής μεθόδου, εκτός από το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ; Πέρασε τόσος χρόνος από την εμφάνιση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ και σε καμιά επιστήμη δεν επαναλήφθηκε η εμπειρία της με-

γαλοφυσούς τομής στην πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας που πραγματοποιήθηκε από τον Κ. Μαρξ. Αυτό σημαίνει ότι ο διαλεκτικός υλισμός γινόταν αντιληπτός ως μια ιδέα αποκομμένη από τις συγκεκριμένες πραγματικές έρευνες. Αυτό σημαίνει ότι η διαλεκτική μέθοδος *δεν πραγματοποιήθηκε* στις συγκεκριμένες έρευνες, παρέμενε αποκομμένη από αυτές.

Στη Σοβιετική Ένωση είχαμε τάχα άνθιση του μαρξισμού, ενώ στην πραγματικότητα εκείνο που ανθούσε, σε διόλου ευκαταφρόνητο βαθμό, ήταν η αστική ιδεολογία. Υπήρχαν, λοιπόν, πανεπιστημιακά τμήματα και έδρες αθεϊσμού. Τι είναι όμως ο αθεϊσμός; Ο αθεϊσμός αναδείχθηκε ως μια από τις βασικές ιδέες της ανερχόμενης αστικής τάξης στον αγώνα της κατά της φεουδαρχίας. Ο αθεϊσμός, όμως, κάθε άλλο παρά συνιστά την καθαυτό μαρξιστική προσέγγιση της θρησκείας. Ήταν μια προσέγγιση που διατηρούσε ακόμα το επαναστατικό αντιφεουδαρχικό δυναμικό της αστικής τάξης, την άρνηση της θρησκευτικής κυριαρχίας, την άρνηση της κυριαρχίας του κλήρου στην πολιτική και πνευματική ζωή. Η μαρξιστική προσέγγιση της θρησκείας είναι ουσιαστικά διαφορετική. Την προδιέγραψε ο Κ. Μαρξ στις «θέσεις για τον Φόιερμπαχ»: δεν αρκεί να αναχθεί η «αγία οικογένεια» στην εγκόσμια βάση της, όπως το έκανε ο Φόιερμπαχ. *Χρειάζεται να εξηγηθεί, –έγραφε ο Κ. Μαρξ στις «θέσεις για τον Φόιερμπαχ»– το γεγονός [του θρησκευτικού κόσμου] «μόνο από τον αυτοκερματισμό και την προς εαυτήν αντίφαση αυτής της εγκόσμιας βάσης» και να αποκαλυφθεί από αυτήν η «αγία οικογένεια». Η ίδια η βάση πρέπει να γίνει κατανοητή, η ίδια η βάση πρέπει να μετασχηματιστεί* [επαναστατικά – σ.τ.μ.]. Από την εγκόσμια βάση [πρέπει] να εξαχθούν οι θρησκευτικές αντιλήψεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, τα αισθήματα κ.λπ. Οι [πανεπιστημιακές] έδρες του αθεϊσμού, ακόμα και αν μελετούσαν αυτόν τον «αυτοκερματισμό... της εγκόσμιας βάσης», την «προς εαυτήν αντίφαση αυτής της εγκόσμιας βάσης» της θρησκείας, τη δυνατότητα υπέρβασής της, αυτό το έκαναν σε εντελώς ανεπαρκή βαθμό. Ο αθεϊσμός μάλλον αναγόταν σε διαφωτιστική δραστηριότητα.

Ουσιαστικά, *ο πρώιμος σοσιαλισμός, ως πρώτη άρνηση της κεφαλαιοκρατίας*, αναπαρήγαγε σε σημαντικό βαθμό αστικές μορφές συνείδησης, αστικές προσεγγίσεις κτλ. Η ιδεολογική πηγή αυτού [του φαινομένου] υπό κάποια έννοια υπήρχε ήδη στον Κ. Μαρξ. Οι προαναφερθείσες ιδέες του Κ. Μαρξ, που είχαν διατυπωθεί από τον ίδιο

στις «Θέσεις για τον Φόιερμπαχ», δεν αναπτύχθηκαν επαρκώς στα έργα του. Σε τελευταία ανάλυση, αυτό συντελέστηκε υπό την επίδραση της εποχής της κατεξοχήν άρνησης της κεφαλαιοκρατίας.

Αφού είχαμε (στην ΕΣΣΔ και τις σοσιαλιστικές χώρες) και έχουμε (σε Κίνα, Κούβα, Βιετνάμ, Βόρεια Κορέα) να κάνουμε με τον πρώιμο σοσιαλισμό, υφίσταται η δυνατότητα να γίνει ένα βήμα εμπρός σε σχέση με τα προαναφερθέντα. Μπορούμε να εξετάσουμε τη νέα κοινωνία όχι μόνο από τη σκοπιά της άρνησης της παλιάς κοινωνίας, αλλά κι από τη σκοπιά της εδραίωσης της νέας. Έστω και εάν [αυτή η νέα κοινωνία] ήταν ελάχιστα ανεπτυγμένη, όπως είναι, μιλώντας μεταφορικά, το δύο εβδομάδων έμβρυο, που έχει ακόμα βραγχιακές σχισμές. Και αυτό το [ανθρώπινο] «παιδί» αντιπαράθεται στον «γορίλα της κεφαλαιοκρατίας». Έστω ότι αυτός είναι ένας σοσιαλισμός με «βραγχιακές σχισμές» και αντιπαράθεται στον ενήλικα «γορίλα της κεφαλαιοκρατίας». Ωστόσο, αυτό είναι πλέον άνθρωπος και όχι γορίλας, *αυτή είναι πλέον η αρχή της αυθεντικής ιστορίας και όχι η προϊστορία της κοινωνίας*. Η σκοπιά της κατάφασης της νέας κοινωνίας μάς επιτρέπει να αρθρούμε σε ένα υψηλότερο επίπεδο κατανόησης και της μεθόδου και των κοινωνικών διαδικασιών και πολλών άλλων προβλημάτων, ακόμα και στις φυσικές επιστήμες.

Ας επανέλθουμε στη μέθοδο του Κ. Μαρξ. Μου φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Κ. Μαρξ απέκοψε σε κάποιο βαθμό τη λογική του έργου από το έργο της λογικής. Πράγματι, η κατανόηση των καθολικών μορφών της διαλεκτικής δεν μπορεί να είναι αδιάφορη προς τον υλισμό και τον ιδεαλισμό. Θα ήταν αναγκαίο ο Κ. Μαρξ να επιστρέψει από τη βάση της λογικής του έργου στο έργο της λογικής και να τις εξετάσει [αυτές τις καθολικές μορφές] όχι μόνο ως ευθέως αντίθετες, αλλά και ως εσωτερικά αλληλένδετες αντιθέσεις, ως αντίφαση. Και αυτό διότι οι καθολικοί νόμοι της διαλεκτικής δεν είναι απόλυτοι. Εκείνοι που φοίτησαν σε ανώτατη σοβιετική σχολή, θυμούνται ότι οι νόμοι της διαλεκτικής κατανοούνταν ως εντελώς αμετάβλητοι, ως απόλυτοι. *Εν τω μεταξύ, οι νόμοι της διαλεκτικής, ακόμη και οι βασικοί, μεταβάλλονται οι ίδιοι ανάλογα με την ιδιαιτερότητα των αντικειμένων, των διαδικασιών, των πραγμάτων, σύμφωνα με τις αλλαγές τους στο χρόνο και το χώρο. Σε συνδυασμό με αυτό, έπεται ότι θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το εξής γεγονός: δεν μεταβάλλεται μόνο η αντίληψη περί των καθολικών, των βασικών μορφών της διαλεκτικής, αλλά μεταβάλλονται και οι καθολικές, οι βασικές μορφές της διαλεκτικής. Οι καθολικές*

μορφές της διαλεκτικής μεταβάλλονται επειδή είναι εσωτερικά ενιαίες με τα ειδικά, μοναδιαία πράγματα, τις διαδικασίες, τα φαινόμενα. Και η αντίληψη αυτή αλλάζει, επειδή αλλάζουν τα ίδια τα αντικείμενα της έρευνας, αλλάζει η κοινωνία. Ως εκ τούτου, ένα το κρατούμενο είναι η κατανόηση των νόμων της διαλεκτικής από τον Χέγκελ, ενώ άλλο είναι [η κατανόηση των ίδιων νόμων] από τον Κ. Μαρξ.

Χωρίς να γίνει αντιληπτός ο ιστορικός περιορισμός της ερμηνείας της διαλεκτικής μεθόδου από τους κλασικούς του μαρξισμού⁶ είναι αδύνατη η εξεύρεση διεξόδου από το σημερινό αδιέξοδο της ανάπτυξης της κοινωνίας. Η οποιαδήποτε κατανόηση ενός νέου συγκεκριμένου αντικειμένου απαιτεί ανάπτυξη της μεθόδου, απαιτεί ανάπτυξη της λογικής. Είναι ανώφελο να προσπαθούμε να κατανοήσουμε το νέο στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας με την παλιά μέθοδο, με την παλιά λογική.

Τώρα [ας περάσουμε] στην άλλη μεγάλη ανακάλυψη του Κ. Μαρξ –στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Αυτή ήταν μια πραγματικά μεγαλειώδης ανακάλυψη, η αφετηρία μιας νέας εποχής στην κατανόηση της κοινωνίας. Ο Κ. Μαρξ ανακάλυψε την ουσία της ανθρώπινης κοινωνίας, τη διαλεκτική των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, καθώς και, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, κατόρθωσε το «κύτταρο» της ανθρώπινης κοινωνίας. Κατόρθωσε εκείνο το αφετηριακό γεγονός, το οποίο πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν κατά την εξέταση όλων των φαινομένων της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτή είναι μια αδιαμφισβήτητη συμβολή του Μαρξ. Αυτή η ανακάλυψη θα έχει σημασία πάντοτε, όσο θα υπάρχει ανθρώπινη κοινωνία, κάθε άλλο παρά μόνο για τον 19ο αιώνα.

Αν εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα τι έκανε ο Κ. Μαρξ, τότε θα δούμε ότι ο Κ. Μαρξ, την περίοδο που προηγήθηκε της ανακάλυψης της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, κινήθηκε από την «επιφάνεια» της κοινωνίας, από τις πιο απομακρυσμένες από την οικονομική βάση σφαίρες, προς την οικονομική βάση, προς το οικονομικό θεμέλιο, προς την ανακάλυψη της ουσίας της ανθρώπινης κοινωνίας. Δεν έφτασε αμέσως στην εξέταση της οικονομίας. Άσκησε κριτική στη

6. Μπορούμε να δείξουμε εκτενώς ποιοι είναι οι ιστορικοί περιορισμοί της κατανόησης της διαλεκτικής μεθόδου όχι μόνο στους κλασικούς της αστικής φιλοσοφίας, αλλά και στους κλασικούς του μαρξισμού. Αλλά αυτό είναι αντικείμενο ειδικής εργασίας.

θρησκεία, άσκησε κριτική στο κράτος.⁷ Η γνωστική διαδικασία εν γένει πάντα πραγματοποιείται εντός της ενότητας αλήθειας και πλάνης. Δεν υπάρχει γνώση η οποία θα ήταν καθαρά αληθής.

Ο Κ. Μαρξ κινήθηκε από την αισθητηριακά χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Αλλά δεν διήλθε τη διαδρομή στην αντίθετη κατεύθυνση: από το αφηρημένο στο νοητά συγκεκριμένο. Προσπάθησε να το κάνει αυτό στο 1ο κεφάλαιο της «Γερμανικής ιδεολογίας». Αυτή η ιδιοφυής προσπάθεια αποτελεί, μάλλον, σκαρίφημα, προσχέδιο [περίγραμμα] της εικόνας, παρά την ίδια την εικόνα.

Μια από τις πρώτες μομφές κατά του Μαρξ ήταν η κατηγορία για οικονομικό υλισμό. Οι μομφές αυτές προέρχονταν από ανθρώπους οι οποίοι είτε απλώς δεν αντιλαμβάνονταν το αντικείμενο είτε σκόπιμα διαστρέβλωναν την διαδικασία πραγματικής διερεύνησης της ανθρώπινης κοινωνίας από τον Κ. Μαρξ. Ο Κ. Μαρξ επέλεξε για την περαιτέρω έρευνα την ουσιώδη σφαίρα της ζωής της κοινωνίας, την οικονομική σφαίρα. Και μάλιστα, επέλεξε ακριβώς εκείνο το στάδιο ανάπτυξης αυτής της σφαίρας, η διερεύνηση του οποίου ήταν τότε αναγκαία: την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Είναι αλήθεια ότι ο Κ. Μαρξ δεν ολοκλήρωσε ούτε και την έρευνα της οικονομικής σφαίρας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Ένας άνθρωπος, ακόμα και εάν αυτός είναι ο Κ. Μαρξ, είναι πρακτικά αδύνατο να κάνει τα πάντα.

Ο Κ. Μαρξ δεν διήλθε την πορεία της σκέψης από την οικονομική σφαίρα της ζωής προς τις άλλες σφαίρες συστηματικά. Αντιλαμβανόταν ότι οι άλλες σφαίρες της ζωής της κοινωνίας πρέπει να εξαχθούν από την οικονομική σφαίρα. Στο «Κεφάλαιο» έγραφε ότι η μοναδικά σωστή *δεν είναι η μέθοδος της αναγωγής, αλλά η μέθοδος της εξαγωγής*. Δηλαδή, επιπλέον, υπερεκτιμούσε το ρόλο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Και παρόλα αυτά δεν την ολοκλήρωσε. Σε συνδυασμό με αυτό και σε συνδυασμό με εκείνο τον τύπο της άρνησης, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, ποια είναι τα χαρακτηριστικά [γνωρίσματα] που απέκτησε η υλιστική αντίληψη

7. Πάνω σε αυτό το θέμα έγραψα το βιβλίο «Το γίνεσθαι της μεθόδου της επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ», όπου γινόταν λόγος για τη νομοτελή ανάπτυξη της γνώσης σε αυτή την πορεία και για τις νομοτελείς πλάνες στη διαδικασία της γνώσης.

της ιστορίας; Εκούσια ή ακούσια, εδώ *η εποχή της κεφαλαιοκρατίας λειτούργησε ως το «πρότυπο» για την αντίληψη της κοινωνίας εν γένει*. Γι' αυτό και εκείνη η αλληλεπίδραση των διαφόρων σφαιρών της ζωής της κοινωνίας, η οποία διαμορφώθηκε κατά την κεφαλαιοκρατία, άρχισε να χρησιμοποιείται σ' ένα βαθμό ως καλούπι για την κατανόηση των άλλων εποχών. Δηλαδή, θα λέγαμε ότι εκείνη η δομή των κοινωνικών σχέσεων η οποία διαμορφώθηκε στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία απολυτοποιήθηκε και μεταφέρθηκε στις άλλες εποχές. Αν κοιτάξουμε προσεκτικά τη διδασκαλία περί των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, τότε θα μπορέσουμε να παρατηρήσουμε ότι εκδηλώνεται κι εδώ το πνεύμα της πρώτης άρνησης. Οι σχηματισμοί, σε ορισμένο βαθμό, αποβαίνει ότι αποτελούν το αποτέλεσμα της τοποθέτησης [αυτού] του καλουπιού και δεν αποκαλύπτεται πλήρως η ανάπτυξη κατά τη μετάβαση από σχηματισμό σε σχηματισμό. Ολόκληρη η ιστορία των σχηματισμών δεν αποκαλύπτεται ως *ενιαία* διαδικασία *ανάπτυξης*.

Αν όμως προσεγγίζουμε την υλιστική αντίληψη της ιστορίας από τη σκοπιά της πιο ανεπτυγμένης εποχής, τότε μπορούμε να σημειώσουμε ότι, πρώτον, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας δεν συνιστά την *τελική* παράσταση περί της κοινωνίας. Δεύτερον, αποδεικνύεται ότι οι πλέον *γενικές κατηγορίες*, οι οποίες αντανακλούν την ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας, *όπως και οι βασικοί νόμοι της διαλεκτικής, μεταβάλλονται*.

Στη σοβιετική εποχή στην επιστημονική και εκπαιδευτική βιβλιογραφία, η διαλεκτική των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής εξεταζόταν σαν να ήταν, με τη γενική έννοια, σε όλες τις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες η ίδια με εκείνη της κεφαλαιοκρατίας. Ωστόσο, η έννοια των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής στην πλέον ανεπτυγμένη (σε σύγκριση με τις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες) μορφή συγκροτήθηκε ακριβώς επί κεφαλαιοκρατίας. Όλες οι έννοιες της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας απεικονίζονται από τον Κ. Μαρξ ως ένα βαθμό σε μια παγιωμένη μορφή (τότε κατ' ανάγκη γίνονταν έτσι αντιληπτές), ενώ στην πραγματικότητα, αυτές οι έννοιες μεταβάλλονται ιστορικά. Μεταβάλλεται η αμοιβαία σχέση των διαφορετικών σφαιρών της ζωής της κοινωνίας. Αυτή η αμοιβαία σχέση αναπτύσσεται. Η συνθήκη αυτή δεν γίνεται κατανοητή παρά μόνον εάν προσεγγίσουμε [την ιστορία] από τη σκοπιά της πιο ανεπτυγμένης από την κεφαλαιοκρατία κοινω-

νίας, αλλά και αν αρχίσουμε να κατανοούμε την ιστορία από τη σκοπιά αυτής της ανεπτυγμένης κοινωνίας, δηλαδή από τη σκοπιά της άρνησης της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας. Τότε οι πλέον γενικές παραστάσεις, οι πλέον γενικές κατηγορίες, αποδεικνύεται ότι είναι *αναπτυσσόμενες*. Ειδάλλως, είναι ανέφικτη η πραγματική κατανόησή τους. Ειδάλλως, από τη σκοπιά των ημιπαγωμένων κατηγοριών, είναι ανέφικτη η κατανόηση σε βάθος της μελλοντικής κοινωνίας. Τότε δεν κάνουμε χρήση εκείνων των δυνατοτήτων που παρέχονται από την εποχή μας. Τότε θα παραμείνουμε [προσκολλημένοι] στην εποχή του Μαρξ, του Ένγκελς και του Λένιν. Αν κάποιος θέλουν να συμπεριλάβουν στους προαναφερθέντες και τον Στάλιν, [τότε θα παραμείνουμε] και [στην εποχή] του Στάλιν.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για όλες τις κατηγορίες τις οικονομικής επιστήμης, όπως και για όλες τις κατηγορίες όλων των άλλων κοινωνικών επιστημών.

Αν μιλήσουμε για τις αστικές επιστήμες περί της κοινωνίας, τότε [οφείλουμε να επισημάνουμε το εξής:] η αστική επιστήμη, όπως άλλωστε και η φιλοσοφία, από τότε που η αστική τάξη αισθάνθηκε την απειλή της κυριαρχίας της –από τη στιγμή των πρώτων κινητοποιήσεων της εργατικής τάξης– απέρριψε την κατανόηση της ουσίας της κοινωνίας και την κατανόηση της ουσίας των οικονομικών διαδικασιών. Τώρα, ουσιαστικά, στη χώρα μας δεν διδάσκεται η πολιτική οικονομία. Διδάσκουν, κυρίως, κάτι το εμπειρικό και εργαλειακό. Και το σύνολο της επιστήμης, που έχει υποστεί την αστική επίδραση, επί της ουσίας άρχισε να αποσυντίθεται. Η αποσύνθεση αυτή έχει φτάσει μέχρι την εξύμνηση της άρνησης του λόγου. Οι αυτουργοί αυτών των «ιδεών» ανυψώνονται στο βάθρο. Το ίδιο συμβαίνει και στο πεδίο της τέχνης. Π.χ. το «Μαύρο τετράγωνο» του Μαλέβιτς είναι μια μπλόφα. Είναι το ένδυμα του γυμνού βασιλιά. Και να 'ταν μόνον ο Μαλέβιτς... Ουσιαστικά, για την αστική ιδεολογία, η οποία διαπερνά όλες τις σφαίρες της ζωής της κοινωνίας, η ουσία, η κατηγορία της ουσίας, είναι κάτι το απαράδεκτο και επικίνδυνο. Παρέθεσα τα λόγια του Κ. Μαρξ, βάσει των οποίων η διαλεκτική «στην έλλογη μορφή της αποτελεί αιτία οργής και φρίκης για την αστική τάξη».⁸ Η αστική τάξη –όχι πάντοτε συνειδητά, συχνότερα ενστικτωδώς– αρνείται [απορρίπτει] την κατανόηση της ουσίας των πραγμάτων. Η κατανόηση της ουσίας των

8. Στο ίδιο, σ. 734.

πραγμάτων και των κοινωνικών διαδικασιών είναι αδύνατη χωρίς την αφομοίωση της διαλεκτικής μεθόδου της νόησης. Η κατανόηση της ουσίας είναι εσωτερικά συνδεδεμένη με τη διαλεκτική.

Ένας από τους διάσημους αστούς φιλοσόφους, ο Μπέρτραντ Ράσελ, είπε ότι η ουσία είναι μια ψευδοκατηγορία. Με αυτό τον τρόπο, σαν να έδωσε μια γενίκευση της σχέσης των αστών προς την ουσία. Η αστική τάξη απορρίπτει την κατανόηση της ουσίας των πραγμάτων, γιατί αυτή απειλεί την ύπαρξή της.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Η βασική ιδέα της «Λογικής της ιστορίας» είναι η γνώση ολόκληρης της ιστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας από τη σκοπιά της κίνησης προς τον κομμουνισμό. Υπάρχουν άλλες θεωρίες στο σύγχρονο κόσμο, που να επιτρέπουν την κατανόηση της ιστορίας χωρίς την ιδέα της κίνησης προς τον κομμουνισμό;

B.A.B.: Το πρώτο που θα ήθελα να πω. Δεν εξετάζω την παγκόσμια ιστορία από την άποψη του κομμουνισμού, αλλά από την άποψη των πραγματικών νόμων ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτοί οι πραγματικοί νόμοι ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας οδηγούν αναπόφευκτα στον κομμουνισμό. Ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας, από την αρχή της έως σήμερα συνιστά μια μη ολοκληρωμένη ακόμα σπείρα της έλικας. Και ολοκληρώνεται αυτή η σπείρα της έλικας με τον κομμουνισμό.

Και αν οι άνθρωποι, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, αρνούνται ότι αυτή η σπείρα της έλικας ολοκληρώνεται με τον κομμουνισμό, αυτό σημαίνει ότι δεν κατανοούν την νομοτελή γενική πορεία της ιστορίας. Σε αυτήν την περίπτωση, αυτοί οι άνθρωποι μπορούν να εκφράζουν κάποιες επιμέρους νομοτέλειες. Κι αυτό στην καλύτερη περίπτωση. Εκτός αυτού, η λογική της ιστορίας μπορεί να καταστεί κατανοητή μόνο στη βάση της κατανόησης της διαλεκτικής μεθόδου, η οποία σήμερα πρακτικά απουσιάζει.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Υπάρχουν στον μαρξισμό κάποιες σφαίρες, οι οποίες παραμένουν μεν αζήτητες στη ζωή μας, στην επιστήμη, αλλά είναι αναγκαίες;

B.A.B.: Κατά τη γνώμη μου, η ερώτηση είναι διατυπωμένη κάπως αόριστα. Η ολότητα του μαρξισμού μοιάζει με τον ιστό της αράχνης: αν τον πειράξεις σε κάποιο σημείο, τότε οι κρταδασμοί θα διαδοθούν σε

όλον τον ιστό. Έτσι και ο μαρξισμός. Αν κάπου κάτι αλλάξει, αυτό θα πρέπει να έχει αντίκτυπο σε ολόκληρο τον μαρξισμό: με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στον ένα ή στον άλλο βαθμό. Αν τα μέρη του μαρξισμού ήταν μεμονωμένα το ένα από το άλλο, εντελώς ανεξάρτητα, τότε ίσως να μπορούσαμε να μιλήσουμε για κάποιες μη εμπλεκόμενες σφαίρες.

Στον Μαρξ υπάρχει η εξής ιδέα: η επιστήμη του μέλλοντος είναι η ενιαία και μοναδική επιστήμη της ιστορίας. Αυτή η ιδέα, σε αυτή τη γενική μορφή, διατηρεί πλήρως τη σημασία της. Φυσικά, δεν είναι εκείνη η ιστορία η οποία εξετάζει μόνο το παρελθόν. Είναι μια εντελώς άλλη ιστορία. Αυτή η ιστορία έχει ως προορισμό να μελετά το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον στην οργανική τους ενότητα.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Γνωρίζουμε ότι ο προμαρξιστικός κομμουνισμός διέφερε από τον μαρξιστικό κομμουνισμό. Ο κομμουνισμός για τον οποίο μιλάτε είναι ο ίδιος με αυτόν που υπάρχει πλέον στον μαρξισμό;

Β.Α.Β.: Αν αλλάξει η γενική αντίληψη για τη διαλεκτική, η κατανόηση της ιστορίας, τότε η έννοια του κομμουνισμού, αφενός μεν, παραμένει η ίδια, αφετέρου δε, καθίσταται διαφορετική. Εδώ δεν υπάρχει [αποκλειστική διάζευξη τύπου] «είτε-είτε». Αυτή είναι η προσέγγιση της μεταφυσικής. Η διαλεκτική προσεγγίζει διαφορετικά: [με σύζευξη] «και-και». Στον Κ. Μαρξ υπάρχουν αρκετές ορθές ιδέες για τον κομμουνισμό, τις οποίες είναι αναγκαίο να υιοθετήσουμε, ίσως με κάπως παραλλαγμένη ερμηνεία και εν μέρει σε άλλο συγκείμενο. Π.χ., η αντίληψη κατά την οποία η ανθρωπότητα διέρχεται μια σπείρα της έλικας από την προταξική κοινωνία στην ταξική και από αυτήν στην αταξική, αφενός μεν είναι σωστή, αφετέρου δε απαιτεί ορισμένες αλλαγές. Σε αυτή τη διατύπωση, αφετηριακή για το χαρακτηρισμό των σταδίων της κοινωνίας που απαριθμούνται είναι η ταξική κοινωνία. Η *προταξική* και η *αταξική* κοινωνίες χαρακτηρίζονται εδώ από τη σκοπιά της άρνησης. Το μοναδικό στάδιο της κοινωνίας, το οποίο χαρακτηρίζεται εδώ καταφατικά είναι η ταξική κοινωνία. Η θέση [το έδαφος] της ταξικής κοινωνίας είναι η θέση [σύστημα αναφοράς] από την οποία αξιολογούνται όλα τα άλλα στάδια.

Μέχρις ότου εμφανιστεί μια κοινωνία πιο ανεπτυγμένη από την ταξική, όσο δεν έχουμε αρθεί σε μια υψηλότερη [οπτική] από αυτή της ταξικής κοινωνίας, αυτή η διατύπωση διατηρεί τη σημασία της. Αν όμως, εμφανίστηκε μια κοινωνία πιο ανεπτυγμένη από την κεφαλαιοκρατική, αν στεκόμαστε στη θέση μιας κοινωνίας πιο ανεπτυγ-

μένης από την ταξική, τότε και αυτή τη διατύπωση τη θεωρούμε ως *μη καθ' όλα* επαρκή. Κύρια καθίσταται [πλέον] η θέση μιας κοινωνίας η οποία είναι πιο ολοκληρωμένη από την ταξική. Αυτή η θέση δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται απλώς ως θέση της *αταξικής* κοινωνίας. Αυτή η θέση οφείλει να προσλάβει *θετικό* χαρακτηρισμό. Και σε αυτή την περίπτωση, ολόκληρη η ιστορία δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται πλέον, κατά κύριο λόγο, μόνο ως ιστορία των τάξεων, ενώ η προγενέστερη ιστορία ως *προταξική* και η μεταγενέστερη ως *αταξική*. Αυτή η θετική κατανόηση της κοινωνίας που έπεται της ταξικής, έρχεται στο προσκήνιο. Και τότε [η κοινωνία] δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται απλώς και μόνο ως αταξική, δηλαδή μόνο μέσω του [στερητικού] «α», μέσω της άρνησης, μέσω της απουσίας των τάξεων.

Αυτή η άποψη, κατ' αναλογία με το παράδειγμα του ιστού της αράχνης, επιτρέπει να αναδείξουμε με διαφορετικό τρόπο τα χαρακτηριστικά της ιστορίας της προταξικής και της ταξικής κοινωνίας.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Αν παρουσιάσουμε τη θεωρία σας σε κάποιον δυτικό, ακόμα και καταρτισμένο αναγνώστη, θα του φανεί ότι γίνεται λόγος για μια νέα εκδοχή τελεολογίας. Τι θα απαντούσατε σ' αυτόν τον αναγνώστη;

Β.Α.Β.: Η τελεολογία, ως γνωστόν, σημαίνει ότι εξαρχής υπήρχε κάποιος σκοπός της ιστορίας, σκοπός που έχει τεθεί από κάποιο υπερφυσικό υποκείμενο. Εγώ, όμως, λέω ότι η κατεύθυνση της ιστορίας καθορίζεται από εκείνες τις πρωταρχικές συνθήκες, εντός των οποίων ανακλύπει ένα ορισμένο γένος έμβιων οργανισμών. Και για να *επιζήσει* αυτό το γένος των οργανισμών, οφείλει να ικανοποιεί τις *αναγκαίες βιολογικές ανάγκες* του. Αυτό το γένος των οργανισμών, για να επιζήσει, βαθμhdόν μεταβαίνει αρχικά στη χρήση και αργότερα, όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό στην κατασκευή μέσω των οποίων μπορούν να ικανοποιηθούν τις βιολογικές του ανάγκες. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία βαθμhdόν μετατρέπεται σε άνθρωπο.

Οι άνθρωποι εργάζονταν και εξ αιτίας της ανεπάρκειας των μέσων επιβίωσης πάλευαν μεταξύ τους, δημιουργούνταν κάποιες ομάδες, οι οποίες πάλευαν για την οικειοποίηση των μέσων προς το ζην. Αν τα μοιράζονταν εξίσου, τότε θα ένοιωθαν όλοι την έλλειψη των αναγκαίων για την ύπαρξη μέσων προς το ζην. Αν οι άνθρωποι νοιώθουν την έλλειψη των μέσων επιβίωσης, τότε αρχίζουν να παλεύουν μεταξύ τους γι' αυτά τα μέσα.

Η υπέρβαση αυτής της κατάστασης γίνεται εφικτή μόνο εφόσον ο άνθρωπος μάθει να κατασκευάζει σε ποσότητα και ποιότητα τέτοια μέσα προς το ζην, που επιτρέπουν τη βιολογική του ύπαρξη κατά το βέλτιστο τρόπο.

Δηλαδή, η ιστορία είναι μια φυσική διαδικασία, η οποία συντελείται ανεξάρτητα από τη συνείδηση οιοσδήποτε. Όλοι οι νόμοι της ιστορίας περνούν μέσω της συνείδησης, αλλά δεν συντελούνται ως αποτέλεσμα αυτής. Η συνείδηση επιδρά σ' αυτούς [τους νόμους], αλλά οι άνθρωποι συνήθως δεν συνειδητοποιούν αυτούς τους νόμους ως όλον. Αυτό οφείλεται στο ότι η ανθρωπότητα είναι διαμελισμένη [κερματισμένη]. Αν οι άνθρωποι παλεύουν για τα αναγκαία μέσα επιβίωσης, τότε η κοινωνία είναι κατ' ανάγκη κερματισμένη, και τότε δεν μπορεί να μην υφίσταται ως κύρια τάση η *αποξένωση* μεταξύ των ανθρώπων, η αποξένωση μεταξύ των τάξεων, η αποξένωση μεταξύ των ανθρώπων και των τάξεων από την κοινωνία κ.λπ. Γι' αυτό δεν υπάρχει ενιαία αντίληψη, πολλώ μάλλον ενιαία δράση, προσανατολισμένη στην αλλαγή ή τη συνειδητή χρήση των νόμων της ιστορίας. Στη μελλοντική κοινωνία, όταν η ανθρωπότητα θα μπορέσει να ενοποιηθεί, όταν θα δρα ως ώριμο ανεπτυγμένο όλο, τότε σε σημαντικό μεγαλύτερο βαθμό θα μπορεί να συνειδητοποιεί τους νόμους της ανάπτυξης της κοινωνίας και να επενεργεί σ' αυτούς. Αλλά μέχρι να επιτευχθεί αυτό, τα πάντα, κατά κύριο λόγο, συμβαίνουν αυθόρμητα. Όμως, αρχής γενομένης από τη βιομηχανική επανάσταση, όταν η παραγωγή των μέσων επιβίωσης αρχίζει να διεξάγεται μέσω μηχανών, *αρχίζουν* να μορφοποιούνται οι προϋποθέσεις, να εμφανίζονται οι δυνατότητες βέλτιστης ικανοποίησης των απαραίτητων βιολογικών αναγκών των ανθρώπων. Αυτό σημαίνει, ότι εμφανίζονται και οι προϋποθέσεις εξόδου από εκείνη την κατάσταση, στην οποία οι άνθρωποι παλεύουν εντός της κοινωνίας για τα απαραίτητα μέσα βιολογικής επιβίωσης. Τότε κάνουν την εμφάνισή τους και οι επιστημονικές ιδέες περί της δυνατότητας μετάβασης στην πραγματικά ανθρώπινη κοινωνία. Μόνο από τη θέση της εξάλειψης της πάλης των ανθρώπων για τη βιολογική τους επιβίωση, από τη σκοπιά της μορφοποίησης των προϋποθέσεων της υπέρβασης της διαπάλης μεταξύ των ανθρώπων για την ικανοποίηση των απαραίτητων βιολογικών αναγκών, κατέστη δυνατή η μετάβαση στην πραγματικά επιστημονική κατανόηση της κοινωνίας ως ενιαίου όλου, στην πραγματικά επιστημονική κατανόηση της ιστορίας ως ενιαίας διαδικασίας

ανάπτυξης. Ο πρώτος που κατάφερε να αρθεί στο επίπεδο αυτής της προσέγγισης στη γενική της μορφή ήταν ο Κ. Μαρξ και κανένας άλλος στον κόσμο. Ούτε ο Τόινμπι ούτε κανένας άλλος δεν έφτασε ως εδώ. Οι αστοί ιδεολόγοι δεν θα φτάσουν σ' αυτό ποτέ. Οδηγούν την υπόθεση στην καταστροφή της επιστήμης.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Ποια θέση καταλαμβάνει η μελέτη των πρώιμων μορφών του υπαρκτού σοσιαλισμού στη γενική θεωρία σας από τη σκοπιά των προοπτικών της ανάπτυξής της;

Β.Α.Β.: Ζούμε στην περίοδο της προετοιμασίας και της πραγματοποίησης της μετάβασης σε έναν καταρχήν νέο τύπο ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Αλλάζουν τα βαθύτερα θεμέλια της ύπαρξης της ανθρωπότητας. Αυτό οι άνθρωποι δεν το συνειδητοποιούν, [μιας και] η διαδικασία εκτυλίσσεται αυθόρμητα. Η συνειδητοποίηση αυτής της διαδικασίας μπορεί να καταστεί εφικτή σε κάποιο βαθμό, εφόσον κατακτηθεί η γνώση των νόμων ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Αυτό οφείλουν να το κάνουν τα κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία σήμερα, δυστυχώς, δεν ασχολούνται μ' αυτό, δεν το κατανοούν.

Ο πρώιμος σοσιαλισμός αποτελεί τα πρώιμα στάδια αυτής της διαδικασίας. Βιώσαμε και συνεχίζουμε να βιώνουμε την περίοδο των πρώιμων σοσιαλιστικών επαναστάσεων και του πρώιμου σοσιαλισμού. Η περίοδος της μετάβασης στον κομμουνισμό θα διαρκέσει περισσότερο του ενός αιώνα. Τώρα ήλθε η περίοδος του «μεσοδιαστήματος», όπου οι πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις τελειώνουν, ενώ οι ύστερες σοσιαλιστικές επαναστάσεις ακόμα δεν άρχισαν. Αυτό αφενός μεν είναι κακό, αφετέρου δε αυτή η περίοδος προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτυχθεί η θεωρία. Η ανάπτυξη της θεωρίας απαιτεί παρατεταμένο χρονικό διάστημα, ιδιαίτερα σήμερα, κατά τη μελέτη εξαιρετικά σύνθετων διαδικασιών.

Ο πρώιμος σοσιαλισμός είναι ένα *αναγκαίο* στάδιο στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας, όποια και αν είναι η μοίρα του. Συχνά ολοκληρώνεται με το θάνατο των σοσιαλιστικών επαναστάσεων και τον προσωρινό θρίαμβο των αστικών αντεπαναστάσεων. Όμως, αν εξετάσουμε το ζήτημα από την άποψη της ανάπτυξης της θεωρίας, δίνει τη δυνατότητα για μια πιο βαθιά και πιο ρεαλιστική θεώρηση των μελλοντικών διαδικασιών. Η μελέτη του σοσιαλισμού στη χώρα μας έχει ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη της θεωρίας των πρώιμων

σοσιαλιστικών επαναστάσεων, του πρώιμου σοσιαλισμού και της διαδικασίας μετάβασης στα επόμενα στάδια της κίνησης της ανθρωπότητας προς τον κομμουνισμό. Στην ΕΣΣΔ εκδηλώθηκαν με τον πλέον εναργή τρόπο τα γνωρίσματα του πρώιμου σοσιαλισμού.

Η μελέτη της εμφάνισης και της ανάπτυξης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ έχει εξαιρετική σημασία για τη διερεύνηση του σοσιαλισμού, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που στην εποχή του Κ. Μαρξ ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της κεφαλαιοκρατίας είχε η Αγγλία.